

Bachelor werkstuk

De publieke ontvangst van de musical *Heerlijk duurt het langst* in de jaren zestig

Naam student:	Bastian Wagener
Studentnummer:	s1064358
Cursus:	Bachelor werkstuk
Naam begeleider:	Jan Brabers
Inleverdatum:	15-6-2021
Aantal woorden:	9237

Inhoud

Inleiding	3
Status quaestionis	3
Onderzoeksvraag	7
Materiaalverzameling	7
Methode	8
Verwachte resultaten	9
Hoofdstuk 1: plot en thematiek <i>Heerlijk duurt het langst</i>	10
Hoofdstuk 2: Media aandacht	12
2.1 Journalistieke aandacht	12
2.2 Verklaring publieke belangstelling	13
Hoofdstuk 3: Het geschreven woord	15
3.1 Doorsnee	15
3.2 Eigentijds en een tikkeltje gewaagd	16
Hoofdstuk 4: De verzuilde reactie	17
4.1 Progressieve reacties	17
4.2 Gematigde reacties	18
4.3 Conservatieve reacties	19
4.4 Verzuild antwoord	19
Conclusie	20
Discussie	21
Bibliografie	22
Primaire bronnen	23

Inleiding

De jaren zestig zijn vanuit cultuurhistorisch perspectief een uitermate interessant onderzoeksveld. De massamedia kwamen tot bloei door televisie en radio, nieuwe muziekstijlen als rock-'n-roll en popmuziek vonden een publiek binnen de jeugdcultuur en de bioscopen draaiden overuren met Hollywoodfilms. Naast dat de cultuur een commerciële vorm aannam, begon de cultuur zich tevens te mengen in de maatschappelijke discussie die kenmerkend is voor de jaren zestig. Zaken als veranderende seksuele moraliteit, feminisme en het aan de kaak stellen van traditionele normen en waarden werden openlijk besproken. Door cultuurhistorici zijn er reeds uitvoerige analyses gemaakt van dergelijke cultuuruitingen waaruit veelal geconcludeerd wordt, dat de cultuur uit de jaren zestig, met name de cultuurstromingen die ontstaan zijn in deze periode, de tijdsgeest van de jaren zestig belichamen en uitdragen.

Ondanks de uitvoerige cultuurhistorische literatuur over de jaren zestig is er een onderdeel van de Nederlandse cultuur dat weinig wetenschappelijke aandacht geniet, namelijk de opkomst van de Nederlandse musical. Ten tijde van de jaren zestig kwam dit medium op en ging het tevens de tijdsgeest van de jaren zestig belichamen in de eerste originele Nederlandse musical *Heerlijk duurt het langst* uit 1965 geschreven door Annie M.G. Schmidt (verder: Schmidt). Deze musical behandelt onderwerpen als echtscheidingen, tienerzwangerschappen en feminisme. Deze thematiek is door zowel theaterwetenschappers als historici geanalyseerd en bestempeld als taboedoorbrekend. Wat opvalt aan deze analyses, is dat er enkel gekeken wordt naar de culturele invulling van de thematiek om deze vervolgens te plaatsen binnen de maatschappelijke ontwikkelingen uit de desbetreffende periode zonder hierbij expliciet rekening te houden met de respons van het publiek.

In dit onderzoek zal onderzocht worden hoe het verzuielde Nederlandse publiek, specifiek de theaterrecensenten van prominente Nederlandse kranten, gereageerd hebben op de thematiek die aangehaald wordt in de musical *Heerlijk duurt het langst*. Aan de hand van krantenartikelen en recensies zal geanalyseerd worden of deze musical daadwerkelijk de tijdsgeest van de jaren zestig belichaamt en in hoeverre de behandelde thematiek als taboedoorbrekend werd ervaren door het publiek van de jaren zestig. De relevantie van dit onderzoek is, dat het een bijdrage levert aan reeds bestaand onderzoek naar deze musical door de publieke respons te onderzoeken. Daarnaast kan met behulp van dit onderzoek de musical *Heerlijk duurt het langst* mogelijk beter geplaatst worden binnen de bredere cultuurhistorische context die reeds beschreven is.

Status quaestionis

De jaren zestig in Nederland worden in de geschiedschrijving gekenmerkt als een periode van protestbewegingen en een veranderende maatschappelijke moraliteit op het gebied van seksualiteit, feminisme en religie. Al behoort de jaren zestig slechts een halve eeuw tot het verleden, toch is er door historici veel onderzoek verricht naar dit decennium. In het wetenschappelijke debat rondom de jaren zestig richt men zich met name op het verklaren van de verschuivende moraliteit en de uitbarsting van maatschappelijk protest. Onder historici bestaat de consensus dat deze verklaringen gezocht dienen te worden binnen het sociale en culturele spectrum, omdat op deze gebieden de grootste veranderingen plaatsvonden. Daarnaast zijn historici het erover eens dat de jaren zestig als decennium niet op zichzelf onderzocht kan worden, omdat vele ontwikkelingen die tot uitbarsting kwamen in de jaren zestig, veelal in de jaren veertig en vijftig in gang zijn gezet. Ondanks deze algehele consensus blijft de vraag onder historici: wat maakt dat deze ontwikkelingen tot uitbarsting kwamen in de jaren zestig?

Deze vraag is door prominente historici onderzocht, die in hun beantwoording regelmatig naar elkaars onderzoek verwijzen. James Kennedy, een Amerikaanse historicus gespecialiseerd in Nederlandse geschiedenis, geeft in zijn werk over de jaren zestig aan dat de protestbeweging geen nationaal fenomeen was, maar juist gezien dient te worden vanuit een internationaal perspectief. Volgens Kennedy ontstaan er om de 40 jaar vergelijkbare protestbewegingen met als doel de sociale verhoudingen te moderniseren, waarmee hij aangeeft dat Nederland in de jaren zestig niet bijzonder was. Daarentegen beargumenteert Kennedy dat in vergelijking met andere landen de protestbewegingen in Nederland relatief gematigd waren. De verklaring daarvoor ligt volgens Kennedy bij de stabiliteit van de bestuurlijke elite die een progressievere koers inzette om Nederland te doen moderniseren. Hierdoor traden er in korte tijd grote veranderingen op in de maatschappij op zowel bestuurlijk als kerkelijk gebied, die de maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig verklaren.¹

De verklaring die Kennedy geeft, zorgt voor kritiek van historici als Hans Righart en Piet de Rooy, omdat Kennedy nauwelijks een verklaring geeft voor de protestbewegingen in Nederland. Om de jaren zestig beter te begrijpen, dient er volgens hun visie onderzoek gedaan te worden naar de protestbewegingen zelf. Volgens Righart, gespecialiseerd in Nederlandse geschiedenis, ligt de verklaring bij de generatiestrijd die in de jaren zestig ontstaat. Doordat er na de oorlog een generatie opgroeit in relatieve vrede en toenemende welvaart ontstaat er een breuklijn met de vooroorlogse generatie die vast bleef houden aan traditionele waarden als soberheid en conservatisme. Mede door deze wrijving binnen de samenleving en het gebrek aan progressieve geluiden in de politiek aan het begin van de jaren zestig kwam deze generatiestrijd halverwege de jaren zestig tot uitbarsting in een veelvoud aan protestbewegingen zowel op maatschappelijk als op cultureel gebied.²

De generatiestrijd van Righart krijgt van Piet de Rooy in zijn recente werk over de cultuurgeschiedenis van de jaren zestig stevige kritiek. Volgens de Rooy is het niet mogelijk om generaties van elkaar te onderscheiden zoals Righart beargumenteert. De Rooy ziet in zijn onderzoek dat de kopstukken van de protestbewegingen meestal niet binnen de protestgeneratie van Righart passen. Hiermee toont de Rooy aan dat de generatiestrijd van Righart geen passende verklaring is voor de protestbewegingen.³ De Rooy komt daarentegen met een nieuwe kijk op de jaren zestig, namelijk dat er twee jaren zestig bestaan: de door de media gemythologiseerde 'Sixties' waarbij de nadruk ligt op het geromantiseerde beeld van de opkomende jeugdcultuur en de 'gewone' jaren zestig die op een dieper niveau belangrijke veranderingen teweeg wilden brengen. De mythe van de 'Sixties' wordt ontkracht in dit werk door aan te geven dat vele ontwikkelingen, zoals ontkerkelijking, de opkomst van popmuziek en de veranderende seksuele moraal, hun oorsprong vonden in de jaren veertig en vijftig. Hiermee ontkracht de Rooy het beeld van de revolutionaire jaren zestig en geeft hij tevens aan dat de mythe van de 'Sixties' een product is van historici die zelf de jaren zestig hebben meegemaakt en dit decennium geromantiseerd hebben. Volgens de Rooy is de verklaring van de veranderingen die optraden in de jaren zestig, te wijden aan het authenticiteitsverlangen van de Nederlandse samenleving. Doordat in deze periode secularisatie en ontzuiling optrad, raakte de samenleving steeds meer ontheemd. Uit deze ontwikkeling zouden protestbewegingen in deze periode zijn voortgekomen. De jaren zestig is volgens de Rooy geen periode van louter protestbewegingen, maar eerder een periode waarin de behoefte aan authenticiteit zich ontwikkelde.⁴

¹ J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995).

² H. Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 2006).

³ P. de Rooy, *Alles! En wel nu!: een geschiedenis van de jaren zestig* (Amsterdam 2020) 41-66.

⁴ P. de Rooy, *Alles! En wel nu!*, 22-41.

De veranderingen in de Nederlandse maatschappij hadden tevens hun weerslag op de cultuur en het artistieke klimaat. Volgens cultuurhistorici was er een spanningsveld tussen progressiviteit en conservatisme: zij die willen vernieuwen tegenover zij die tegen vernieuwing zijn. Mede door de komst van massamedia zoals televisie en radio wordt dit onderscheid binnen de cultuur vergroot.⁵ De programmering van televisie en radio bleef in eerste instantie voortborduren op conservatieve cultuur geschikt voor de massa. Tegelijkertijd komt in de muziek letterlijk en figuurlijk een nieuw geluid op door de komst van de jazzmuziek en Rock-'n-roll, dat een nieuwe markt vindt in de opkomende jeugdcultuur. Dit werd de protestmuziek van jongeren waarin de traditionele moraliteit openlijk aan de kaak werd gesteld. Het ging symbool staan voor de drang naar vernieuwing.⁶ Het theater had het in de jaren zestig zwaar te verduren, omdat het door de jonge generatie gezien werd als onderdeel van de traditionele cultuur en tegelijkertijd moest het concurreren met de Hollywoodfilms die steeds populairder werden. Om bezoekers te blijven trekken diende het theaterlandschap te vernieuwen. Dit had als gevolg dat gedurende de jaren zestig geëxperimenteerd werd met zowel spraakmakende thematiek als moderne vormgeving van theaterproducties.⁷

Binnen de literatuur over de cultuurgeschiedenis van de jaren zestig ligt de focus voornamelijk op de opkomst van massamedia en het ontstaan van nieuwe kunststromingen. Kunstvormen als theater en cabaret worden niet of nauwelijks besproken. Om inzicht te krijgen in het cabaret, waar de Nederlandse musical van afstamt, is men aangewezen op wetenschappelijke literatuur afkomstig uit de sociologie.⁸ Sociologen zijn geïnteresseerd in het medium cabaret vanwege het maatschappelijke karakter. Cabaret is een kunstvorm die reageert op de tendens van de maatschappij. Cabaret dient als spiegel van de samenleving gezien te worden, waarbij de dialoog met het publiek wordt aangegaan, taboes doorbroken worden en maatschappelijke kwesties op satirische wijze worden besproken.⁹ Kenmerkend voor cabaret is immers het openlijk uiten van maatschappelijke kritiek en het beledigen van het publiek om een reactie uit te lokken.¹⁰ Van oudsher werden cabaretiers door sociologen als conservatief beschreven, vanwege de karakteristieke vorm van cabaret die reageert op ontwikkelingen binnen de maatschappij in plaats van bewegingen zelf in gang te zetten. Uit recent onderzoek is gebleken, dat humor bij uitstek een geschikt middel is om doorgaans complexe en omstreden onderwerpen bij een groot publiek bespreekbaar te maken, waardoor men tot nadenken wordt aangezet.¹¹ Hierdoor worden cabaretiers meer gezien als ietwat progressievere kunstbeoefenaars die aanvoelen wat in de samenleving gaande is en door middel van humor en satire een spiegel aan hun publiek voorhouden.

De Nederlandse musical is een betrekkelijk jonge culturele stroming binnen het Nederlandse cultuurlandschap aangezien het is ontstaan in de jaren zestig. De Amerikaanse revues waren de eerste producties in Nederland die enigszins op musicals leken. Later zouden deze revues zich ontwikkelen tot de eerste echte musicals als *My Fair Lady* en *The Sound of Music*, die ook in Nederland te zien waren. Deze producties werden door de nuchtere Nederlanders destijds als ordinar, zoetsappig en onrealistisch ervaren. Dat veranderde met de komst van de Nederlandse

⁵ G. Buelens, *De jaren zestig: een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2018).

⁶ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 118-119.

⁷ D. Wilmet & C. Bigsby, *The Cambridge history of American theatre: Vol. 3, Post-World War II to the 1990's* (Cambridge 2000) 93-107.

⁸ D. Zijp, 'Pleidooi voor een ideologie-kritische benadering van cabaret', *Vooys* 36:2 (2018) 58-62.

⁹ W. van den Berg, *Van de lach tot de traan: het cabaret sociologisch bekeken* (Nijmegen 1977) 17-38.

¹⁰ W. Ibo, *En nu de moraal van dit lied: 75 jaar cabaret* (Amsterdam 1970).

¹¹ G. Kuipers, *Good humor, Bad taste* (Den Haag 2011) 120-148.

musical.¹² De Nederlandse musical vindt zijn oorsprong in het cabaret. Deze vorm zou namelijk beter passen bij het Nederlands publiek. De Nederlandse musical werd minder grotesk en meer een toneelstuk met muziek waarin ruimte was voor alledaagse problematiek, maatschappelijke kritiek en satire. Hiermee was de Nederlandse musical niet zozeer revolutionair in de jaren zestig, maar eerder een nieuwe vorm van cabaret voor een breder publiek.¹³

De oorsprong van de Nederlandse musical ligt bij Schmidt. Zij schreef de eerste originele Nederlandse musical *Heerlijk duurt het langst*, die ten tonele verscheen in 1965. Over Schmidt als persoon zijn de laatste jaren enkele invloedrijke werken verschenen. Hieruit blijkt dat Schmidt voornamelijk succesvol was met haar kinderboeken, maar met haar meer serieuze volwassenwerken waaronder toneelstukken en musicals weinig succes boekte vanwege de kinderlijke toon of het verwijt te commercieel te zijn.¹⁴ Het 'niet begrepen voelen' is een thema dat zowel de levensloop als de carrière van Schmidt kenmerkt. Enkel in de jaren zestig had Schmidt het gevoel begrepen te worden. Uit de recente biografie over Schmidt blijkt dat ze opgroeide met een andere moraliteit dan gebruikelijk was. Schmidt raakte op jonge leeftijd in aanraking met het feministische gedachtegoed dat verspreid werd via de radio en via haar moeder kreeg ze mee dat huwelijken niet altijd uit liefde ontstaan.¹⁵ Daarnaast kreeg Schmidt gedurende haar leven te maken met liefdesaffaires, een echtscheiding en een buitenechtelijke zwangerschap.¹⁶ Door onderzoekers wordt veelvuldig de parallel getrokken tussen de gebeurtenissen uit het leven van Schmidt en de thematiek uit haar werken, maar zelf heeft Schmidt altijd ontkent dat haar leven als inspiratiebron diende voor haar werken. Alleen de musical *Heerlijk duurt het langst*, was wél geënt op haar ervaringen. Het spanningsveld tussen trouw zijn en vreemdgaan was volgens Schmidt de thematiek van het leven die perfect verpakt kon worden in een musical.¹⁷

Vanwege de thematiek van de musical *Heerlijk duurt het langst* en de parallellen die deze thematiek vertoont met de maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig, is deze musical op tekstueel gebied zorgvuldig geanalyseerd door verscheidene theaterwetenschappers. Uit deze analyse komt het beeld naar voren dat deze musical hoofdzakelijk over het feminisme in Nederland gaat. Centraal staat immers de vrouw die op zoek is naar haar plek in de maatschappij. Binnen deze thematiek gaat het om het spanningsveld tussen het zijn van de ideale huisvrouw en het streven naar zelfontplooiing. Door middel van liedjes als 'Zeur niet' en 'Kleine zwakke vrouw' wordt de positie van de vrouw aan de kaak gesteld en de Nederlandse samenleving een spiegel voorgehouden. Hiermee weerspiegelt Schmidt de discussie die destijds in de Nederlandse samenleving gaande was, op het gebied van feminisme en veranderende seksuele moraliteit.¹⁸ Echter is in voornoemde onderzoeken nooit rekening gehouden met de toenmalige publieke respons op de thematiek van de musical. Binnen dit kader kan dit onderzoek een aanvulling zijn op de reeds bestaande analyses.

¹² A. van der Zijl, *Anna: Het leven van Annie M.G. Schmidt* (19^e druk, Amsterdam 2020) 254.

¹³ E. Croonen, *Een Nederlandse musicaltraditie: van Mjoezik tot Musical*. (Masterscriptie Master Theatre Studies, Universiteit Utrecht 2010).

¹⁴ H. Vogel & H. van den Bergh, *Wacht maar tot ik dood ben. Annie M.G. Schmidt: haar leven en werk voor theater, radio en tv* (Amsterdam 2000) 11-15.

¹⁵ A. van der Zijl, *Anna*, 22-38.

¹⁶ Ibidem, 146-173.

¹⁷ Ibidem, 254.

¹⁸ S. Thierens, 'Don't Whine: Sexuality, Adultery and Emancipation in Annie M.G. Schmidt and Harry Bannink's Musical *Heerlijk duurt het langst* (1965)', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 42:3 (2018) 249-261.

Onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag die centraal staat in dit onderzoek, is:

Hoe werd de taboedoorbrekende thematiek in de musical *Heerlijk duurt het langst* geschreven door Annie M.G. Schmidt ontvangen door theaterrecensenten van verschillende kranten, kijkende naar de originele opvoering in 1965 en 1966?

Om bovenstaande onderzoeksvraag op een systematische wijze te kunnen beantwoorden, zijn een aantal deelvragen opgesteld die voorafgaand aan de onderzoeksvraag in dit werkstuk beantwoord zullen worden. De onderstaande deelvragen dragen bij aan de beantwoording van de onderzoeksvraag en vloeien voort uit de analyse van het primaire bronmateriaal die centraal staat binnen dit onderzoek. De volgende deelvragen zullen in dit onderzoek beantwoord worden:

- Welke kranten schreven over de musical *Heerlijk duurt het langst* in 1965 en 1966?
- Welke vertogen zijn er te onderscheiden in de berichtgeving over de musical *Heerlijk duurt het langst*?
- Hoe is het verzuilde of ideologische aspect van verscheidene kranten terug te zien in de berichtgeving over de musical *Heerlijk duurt het langst*?

Materiaalverzameling

Hieronder volgt een overzicht van het geraadpleegde bronmateriaal voor dit onderzoek. Omwille van de overzichtelijkheid is het bronmateriaal onderverdeeld in drie categorieën die tevens in verschillende fasen van dit onderzoek zijn toegepast. De algemene secundaire literatuur met betrekking tot de cultuurgeschiedenis van de jaren zestig is gebruikt om een theoretisch kader te bieden voor dit onderzoek. De specifieke secundaire literatuur met betrekking tot cabaret en de Nederlandse musicaltraditie is voor een deel gebruikt om een theoretisch kader te bieden, maar ook voor verdere diepgang binnen dit onderzoek. Tot slot zijn de primaire bronnen voornamelijk gebruikt voor de analyse en uitvoering van dit onderzoek.

Algemene secundaire literatuur met betrekking tot de cultuurgeschiedenis van de jaren zestig.

- Buelens, G. *De jaren 60: Een cultuurgeschiedenis*. (Amsterdam 2018).
- Buijs, L., Geesink, I. & Holla, S. 'De seksparadox: Nederland na de seksuele revolutie', *Sociologie* 9:3 (2013) 245-257.
- Dam, P. van, 'Een wankel vertoog: Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN – Low Countries Historical Review* 126:3 (2011) 52-77.
- Kennedy, J. *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. (Amsterdam 1995).
- Rooy, P. de, *Alles! En wel nu!: een geschiedenis van de jaren zestig*. (Amsterdam 2020).
- Righart, H. *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict*. (Amsterdam 2006).
- Righart, H. 'De muzikale formattering van een generatie. Popmuziek en de jaren zestig.', *Sociologische gids* 99:5 (1999) 391-406.

Specifieke secundaire literatuur met betrekking tot cabaret, de Nederlandse musicaltraditie en Schmidt.

- Berg, W. van den, *Van de lach tot de traan: het cabaret sociologisch bekeken* (Nijmegen 1977).
- Croonen, E. *Een Nederlandse musicaltraditie: van Mjoezikul tot Musical*. (Masterscriptie Master Theatre Studies, Universiteit Utrecht 2010).
- Ibo, W., *En nu de moraal van dit lied: 75 jaar cabaret* (Amsterdam 1970).

- Kuipers, G., *Good humor, Bad taste* (Den Haag 2011).
- Linders-Nouwens, J. *Doe nooit wat je moeder zeg: Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. (Amsterdam, 1999).
- Thierens, S. 'Don't Whine: Sexuality, Adultery and Emancipation in Annie M.G. Schmidt and Harry Bannink's Musical *Heerlijk duurt het langst* (1965)', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 42:3 (2018) 249-261.
- Vogel, H. & Bergh, H. van der, *Wacht maar tot ik dood ben: Annie M.G. Schmidt: haar leven en werk voor theater, radio en tv*. (Amsterdam 2000).
- Wilmeth, D. & Bigsby, C. *The Cambridge history of American theatre: Vol. 3, Post-World War II to the 1990's*. (Cambridge 2000).
- Zijl, A. van der, *Anna: Het leven van Annie M.G. Schmidt*. (19^e druk, Amsterdam 2020).
- Zijp, D., 'Pleidooi voor een ideologie-kritische benadering van cabaret', *Vooys* 36:2 (2018) 58-62.

Primair bronmateriaal.

- Krantenartikelen en recensies over de musical 'Heerlijk duurt het langst' uit de periode 1965 en 1966.

Methode

Voor de uitvoering van dit onderzoek is gekozen voor de discourse methode. Hiervoor is gekozen, omdat het voor de beantwoording van de onderzoeksvraag nodig is om het primaire bronmateriaal op tekstueel niveau te analyseren, zodat mogelijke vertogen in de berichtgeving achterhaald kunnen worden. Vanwege de keuze voor krantenartikelen als primair bronmateriaal is het gebruik van een systematische methode noodzakelijk gezien de omvang van het bronmateriaal en het ontbreken van een specifieke onderzoeksmethode gericht op de analyse van krantenartikelen. Voorafgaand aan de analyse is een stappenplan opgesteld, gebaseerd op de theorie van de discourse methode zodat er gewaarborgd is, dat de geraadpleegde bronnen op een eenduidige en analytisch verantwoorde manier geanalyseerd worden. Hierbij zal niet zozeer gekeken worden naar de boodschap die de auteur uitdraagt, maar wordt meer de focus gelegd op de linguïstische elementen van de primaire bronnen en mogelijke vertogen die in het bronmateriaal naar voren komen.¹⁹

De discourse analyse wordt in drie opeenvolgende stappen toegepast op de afzonderlijke primaire bronnen, waarbij in iedere stap de bron op een ander tekstueel niveau wordt geanalyseerd. Op basis van deze analyse zullen de deelvragen en uiteindelijk de onderzoeksvraag beantwoord worden. De volgende drie stappen zullen doorlopen worden bij de analyse van het primaire bronmateriaal:

- **Context van het krantenartikel.** Hierbij wordt gekeken naar de krant waarin het artikel gepubliceerd is, wat voor soort artikel het is en welke plaats het artikel binnen de krant heeft gekregen. Daarnaast wordt onderzocht welk publiek de desbetreffende krant heeft en wie de auteur van het artikel is.
- **Externe kenmerken van het krantenartikel.** Hierbij wordt geanalyseerd hoe de tekst is opgebouwd en of sprake is van intertekstuele elementen binnen de tekst. Intertekstuele elementen zijn tekstdelen afkomstig uit andere teksten of culturen die gebruikt worden in de eigen tekst met als doel een bepaald gevoel bij het publiek te bewerkstelligen.²⁰ Deze elementen geven niet alleen weer hoe de auteur over een onderwerp dacht, maar geeft tevens aan hoe het beoogde publiek van de krant tegen de desbetreffende kwestie aankeek.

¹⁹ M. Dobson & B. Ziemann, *Reading Primary Sources: The interpretation of texts from nineteenth- and twentieth-century history* (New York 2009) 2-3.

²⁰ M. Beyen, *De taal van de geschiedenis: hoe historici lezen en schrijven* (Leuven 2019) 48.

- **Interne kenmerken van het krantenartikel.** Hierbij wordt met name op zin- en woordniveau gekeken naar de tekst. In deze stap van de discourse analyse komen de volgende vragen aan de orde:
 - Welke woorden gebruikt de auteur om de musical en de thematiek te beschrijven?
 - Hoe hangt de tekst in zijn geheel met elkaar samen?

Het bovenstaande stappenplan komt in grote lijnen overeen met de deelvragen van dit onderzoek. Iedere stap binnen de analyse zal een antwoord geven op één of meerdere deelvragen waarmee uiteindelijk de onderzoeksvraag beantwoord zal worden.

Verwachte resultaten

Met dit onderzoek verwacht ik nieuwe inzichten te kunnen geven aan de reeds bestaande analyse van de musical *Heerlijk duurt het langst* op het gebied van de publieke ontvangst. Binnen zowel de geschiedschrijving over de jaren zestig als de analyse van de musical zelf is het opvallend dat de focus van historici voornamelijk wordt gelegd op de culturele vormgeving van de musical en welke invulling er aan de behandelde thematiek wordt gegeven. Aan de hand van deze analyse wordt geconcludeerd of een voorstelling, een lied, een film of in dit geval een musical representatief is voor de periode waarin het is uitgebracht. Deze conclusie komt enkel voort uit tekst- en beeldanalyses die vervolgens in de brede historische context wordt geplaatst, zonder daarbij expliciet rekening te houden met de publieke respons. Naar mijn mening is juist een analyse van publieke respons op een voorstelling het middel om te bepalen of iets daadwerkelijk de tijdsgeest van een periode weergeeft. Aan de hand van dit onderzoek verwacht ik dit inzicht over deze specifieke musical te kunnen geven door middel van een discourse analyse van krantenartikelen. Wat hiervan vervolgens het resultaat zal zijn, is lastig van tevoren te bepalen. Mogelijk werd de thematiek door de kranten in de jaren zestig niet zozeer als taboedoorbrekend gezien en werd het wellicht nauwelijks behandeld. Tevens kan het voorkomen dat alle zuilen en ideologische partijen grotendeels hetzelfde schreven over de musical en de thematiek. Daarnaast kan publieke respons een zekere mate van onzekerheid bevatten: in hoeverre waren de journalisten in de jaren zestig onafhankelijk of schreven zij eerder hetgeen van hen verwacht werd vanuit de desbetreffende zuil waar zij onder vielen. Omdat dit onderzoek gaat om menselijk handelen is de uitkomst onvoorspelbaar, maar wel bruikbaar voor de beantwoording van de onderzoeksvraag.

Daarnaast verwacht ik inzicht te geven over hoe deze musical geplaatst kan worden binnen de cultuurgeschiedenis van de jaren zestig. Door middel van de analyse die ik ga toepassen, verwacht ik inzicht te krijgen in de houding die men destijds had ten opzichte van onderwerpen als feminisme en de seksuele revolutie. Op basis van deze inzichten is het mogelijk om een terugkoppeling te maken naar de geraadpleegde literatuur en om een verklaring van de protestbewegingen, zoals deze aangedragen worden in de literatuur, te kunnen onderbouwen met de resultaten van mijn onderzoek. Op deze manier draag ik niet alleen bij aan de analyse van de specifieke musical die ik onderzoek, maar lever ik wellicht een bijdrage aan het wetenschappelijke debat rondom het ontstaan van de protestbewegingen van de jaren zestig.

Hoofdstuk 1: plot en thematiek *Heerlijk duurt het langst*

Aan het begin van de jaren zestig had het Nederlands publiek reeds kennis gemaakt met de Amerikaanse musicaltraditie in de vorm van vertaalde musicalklassiekers als *My Fair Lady* en *The Sound of Music*. Aanvankelijk was deze kunstvorm succesvol vanwege het spektakel dat het met zich meebracht, maar dit verviel na enige tijd in grote kritiek. Het Nederlands publiek was niet gesteld op het zoetsappige gehalte van de verhaallijnen en de complexe problematiek waar de personages mee te maken kregen. Kortom, de Amerikaanse musicals konden geen aansluiting vinden bij het Nederlands publiek. De musical *Heerlijk duurt het langst* brak met alle reeds bestaande regels en wetten binnen de Amerikaanse musicaltraditie. Waar de Amerikanen musicals produceerden met groots spektakel en extravagantie, ging Schmidt terug naar haar roots in het cabaret. Echte verhalen en onderwerpen die voor Nederlanders voor te stellen waren, moesten de basis vormen voor een musical.²¹ Dat zou herkenning oproepen bij het publiek en daarmee hopelijk een succes worden.

Het verhaal van de musical *Heerlijk duurt het langst* is vrij eenvoudig beschrijft Schmidt zelf. Het gaat over Ido en Marian, een echtpaar dat ongelukkig getrouwd is en op de rand van een echtscheiding staat. Wanneer Ido vreemdgaat met zijn secretaresse, zet dit het huwelijk dusdanig onder druk dat de echtscheiding volgt met alle problematiek van dien. Tegelijkertijd krijgt Pink, de dochter van het echtpaar, te maken met problemen veroorzaakt door wisselende vriendjes waarvan enkele van buitenlandse afkomst. Door de problemen van Pink ziet het echtpaar zich genoodzaakt om gezamenlijk de gezinsproblemen op te lossen. Ondanks de heftige thema's als huwelijksproblemen, overspel, echtscheiding, puberproblemen en migratie kent het verhaal een goede en gelukkige afloop, hetgeen kenmerkend is voor het lichte karakter van een musical.²²

De thematiek en verhaallijn in de musical zijn grotendeels gebaseerd op eigen ervaringen van Schmidt en op de echtscheiding van Conny Stuart (verder: Stuart), de hoofdrolspeelster in de musical. Schmidt heeft een roerig liefdesleven gekend waarbij ze zelf een affaire had met een getrouwde man die er vervolgens jaren over deed om zijn ongelukkige huwelijk de rug toe te keren om verder te leven met Schmidt. In een interview jaren na deze gebeurtenis heeft Schmidt toegegeven, dat deze episode uit haar leven als inspiratiebron heeft gediend voor de musical *Heerlijk duurt het langst*. Een andere inspiratiebron was hoofdrolspeelster Stuart. Vanaf de start van de productie was duidelijk dat Stuart de hoofdrol zou gaan vertolken. Stuart was vijf jaar voor het verschijnen van *Heerlijk duurt het langst* in een echtscheiding terecht gekomen waarna zij moeilijk haar carrière op de rit wist te krijgen. Met deze musical zou Stuart haar comeback maken als actrice voor het Nederlands publiek en daarom was het van belang dat Stuart goed uit de verf zou komen in deze productie. Schmidt omarmde deze boodschap en ging met Stuart in gesprek om vervolgens een deel van haar ervaringen aangaande de echtscheiding te verwerken in deze musical.²³ Hierdoor lijken de situaties die ten tonele verschijnen, uit het leven gegrepen.

Naast de verhaallijn die gaat over echtscheidingen en affaires, is er volgens cultuurhistorici nog een andere, meer verborgen verhaallijn te ontdekken in deze musical. De verborgen verhaallijn zou gaan over feminisme en de positie van de vrouw binnen de Nederlandse samenleving. Door middel van een nauwkeurige discourse analyse is men tot de ontdekking gekomen, dat iedere vrouwelijke rol in de musical een type vrouw binnen de Nederlandse samenleving symboliseert:

²¹ E. Croonen, *Een Nederlandse musicaltraditie*. (Masterscriptie Master Theatre Studies, Universiteit Utrecht 2010).

²² 'Het traditionele cabaret is voorbij: Annie Schmidt en Conny Stuart bekokstoven een musical' *Algemeen Dagblad* (21 oktober 1964).

²³ Ibidem.

- Marian worstelt als moderne huisvrouw met het spanningsveld tussen de moderne en traditionele moraliteit als vrouw zijnde;
- Pink groeit op als een moderne puber die de grenzen van de samenleving opzoekt;
- Emma, de secretaresse, ziet de huwelijkse trouw niet meer als leidraad binnen de samenleving.

Door deze personages wordt de Nederlandse samenleving ten tijde van de jaren zestig op een luchtige wijze gesymboliseerd, zonder dat er een waardeoordeel vanuit Schmidt wordt geveld. Hiermee wordt de erfenis van het cabaret voor de Nederlandse musical zichtbaar, aangezien deze musical de maatschappij een spiegel voor wil houden wat betreft de misstanden en paradoxen omtrent de positie van de vrouw. Niet alleen de rollen en de teksten benadrukken deze onderliggende laag, ook de liedjes spelen hierbij een rol, waarbij de nadruk ligt op het spanningsveld tussen een gehoorzame huisvrouw en een moderne geëmancipeerde vrouw. Daarnaast speelt de thematiek rondom echtscheiding een rol, aangezien het instituut van huwelijk een traditionele rolverdeling had.²⁴ Ten tijde van de jaren zestig is deze rolverdeling verschoven en dat is volgens cultuurhistorici duidelijk terug te zien in de musical *Heerlijk duurt het langst*. Schmidt voelt deze verschuiving binnen de samenleving niet alleen haarfijn aan, maar weet deze ijzersterk te vangen in een luchtige kunstvorm voor een breed publiek.

²⁴ S. Thierens, 'Don't Whine: Sexuality, Adultery and Emancipation in Annie M.G. Schmidt and Harry Bannink's Musical *Heerlijk duurt het langst* (1965)', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 42:3 (2018) 249-261.

Hoofdstuk 2: Media aandacht

De musical *Heerlijk duurt het langst* heeft voor Nederlandse begrippen, zeker kijkend naar de jaren zestig, een lange speelperiode doorgemaakt. De musical werd in januari 1965 aangekondigd, waarna de repetities snel volgden om vervolgens in oktober in het nieuwe Delamar Theater de eerste reeks voorstellingen te spelen. Vanaf december 1965 begon de productie met een tour door de Nederlandse theaters waarbij de musical op alle grote podia van het land gestaan heeft. In augustus 1966 kwam de productie weer terug in het Delamar Theater waarbij de oorspronkelijke cast volledig werd vervangen, waarna de musical nog een halfjaar werd opgevoerd. In totaliteit is de musical meer dan 200 keer opgevoerd; destijds een record voor Nederlandse begrippen. Dit alles toont aan dat de publieke belangstelling voor deze voorstelling groot was en dat dit fenomeen niet onopgemerkt bleef door de nationale en lokale kranten.

Tijdens de lange speelperiode van de musical *Heerlijk duurt het langst* was er dan ook veel media aandacht vanuit de kranten, zowel vanaf de aankondiging van de productie tot aan de uitvoering van de laatste voorstelling. Het overgrote deel van deze artikelen bestaat echter uit zogenaamde aankondigingsartikelen waarbij de agenda's van theaters gepubliceerd werden om voorstellingen aan te kondigen. Deze artikelen zijn voor dit onderzoek niet bruikbaar, omdat enkel de titel en speeldata van de voorstelling weergegeven worden en geen informatie wordt gegeven over het plot van de voorstelling. Daarnaast kan geconcludeerd worden dat de media aandacht afneemt bij het begin van de tour door het land. Hiermee wordt niet alleen bedoeld dat het aantal artikelen exponentieel afneemt ten opzichte van begin 1965, maar ook de lengte van de artikelen neemt af. Waar bij de aankondiging van de voorstelling en de eerste uitvoeringen nog halve pagina's aan de musical werden besteed, wordt dit na verloop van tijd niet meer dan een korte nieuwsupdate. Vandaar dat er voor de uitvoering van dit onderzoek voornamelijk gebruik is gemaakt van artikelen tussen januari 1965 en maart 1966. Niet alleen vanwege de omvang en de beschikbaarheid van de artikelen, maar ook omdat in de kranten na maart 1966 nauwelijks meer over de thematiek van de musical wordt gesproken.

2.1 Journalistieke aandacht

Ten tijde van de jaren zestig was het journalistieke spectrum, ondanks de aanhoudende ontzuiling, nog sterk verzuild:

- De Volkskrant was van oorsprong een rooms-katholieke krant;
- Trouw was een radicale protestantse krant;
- De Telegraaf was van oorsprong katholiek en socialistisch, maar ging zich ten tijde van de jaren zestig uitspreken tegen de tegencultuur, dat wil zeggen de cultuur die zich richtte tegen de gevestigde orde en nieuwe sociale stromingen.
- Daarnaast waren er enkele nationale kranten die zich als ontzuilt en neutraal presenteerden zoals het Algemeen Dagblad, maar deze ontzuilde kranten waren verreweg in de minderheid tegenover de van oorsprong verzuilde kranten.

Opvallend is dat vrijwel alle grote kranten, ongeacht hun ideologische achtergrond, schreven over de musical *Heerlijk duurt het langst*. Het was weliswaar in geen enkel geval voorpaginanieuws, maar binnen de cultuurpagina's van de kranten werden aanzienlijke artikelen geschreven over de nieuwe Nederlandse musical van Schmidt. Deze algehele omarming van de media begon bij de aankondiging van de musical, toen er nog weinig bekend gemaakt werd over het plot van de musical. Naar mate het proces vorderde nam de media aandacht van de kranten verder toe. Zowel Schmidt als Stuart werden gevraagd voor interviews in nationale kranten, wat resulteerde in artikelen in paginaformaat. Zelfs enkele regionale kranten, waaronder het Dagblad van het Noorden en de Friese Koerier

schreven een recensie over de première van *Heerlijk duurt het langst*. Dit laat zien hoe de musical en met name de betrokken personen zoals Schmidt en Stuart door de media werden gesignaleerd en media aandacht kregen op zowel nationaal als regionaal niveau.

Ondanks de aandacht die de voorstelling genoot, is het van belang om te vermelden dat de cultuurpagina's binnen de kranten geen vooraanstaande positie hadden binnen de journalistiek. Dit valt onder andere op aan het gebrek aan vermeldingen van auteurs bij de geplaatste artikelen. Enkel bij recensies en interviews wordt er een journalist bij het artikel vermeld, maar ook hierbij geldt dat dit eerder uitzondering dan regel is. In het merendeel van de geanalyseerde artikelen staat er enkel vermeld 'Door onze cultuurredactie'. Dit laat zien dat de cultuurpagina binnen de kranten geen prominente positie innam en dat journalisten hun naam er niet graag aan verbonden, behalve als het ging om een interview met bijvoorbeeld grootheden als Schmidt of Stuart.

2.2 Verklaring publieke belangstelling

Afgezien van het gegeven dat bij de aankondiging nog niet het plot van de musical bekend werd gemaakt, is het opmerkelijk dat vrijwel iedere krant schreef over de musical *Heerlijk duurt het langst*. Zeker wanneer gekeken wordt naar de thematiek van de musical waarin echtscheidingen en buitenechtelijke affaires openlijk besproken worden. Dit zijn thema's die niet bij alle zuilen openlijk besproken werden en zelfs in sommige zuilen, voornamelijk de katholieke zuil, als taboe werden gezien. Desondanks genoot deze productie veel belangstelling van de verzuilde kranten en werd zelfs de thematiek die de voorstelling met zich meebracht, in de artikelen en recensies besproken. Voor deze algehele belangstelling van alle zuilen bestaan een tweetal redenen.

Ten eerste was dit de eerste originele Nederlandse musical, hetgeen relevant genoeg was voor de cultuurpagina's van de kranten om te verslaan. Na de weinig succesvolle Amerikaanse musicalproducties werd nu een musical in een Nederlands jasje gestoken. Het was de eerste originele Nederlandse musical en tevens de eerste grote onafhankelijke theaterproductie in Nederland. Hiermee wordt bedoeld dat de productie geheel werd bekostigd door de producent, sponsors en kaartverkoop en niet door overheidssubsidies zoals destijds gewoon was.

De tweede reden dat deze musical zoveel belangstelling genoot, was de betrokkenheid van Schmidt en Stuart. Beide vrouwen waren in de jaren zestig immens populair; Schmidt vanwege haar kinderboeken, radio- en televisieseries; Stuart vanwege haar theater- en cabaretwerk. Hun bekendheid was zo groot in Nederland, dat ze geliefd waren bij alle zuilen, wat vervolgens zijn weerslag had op de grote belangstelling voor het gezamenlijke project dat deze dames startten met de musical *Heerlijk duurt het langst*. Deze samenwerking was niet alleen bijzonder vanwege de populariteit van beide vrouwen, maar ook omdat dit voor zowel Schmidt als Stuart een comeback was bij het grote theaterpubliek. Schmidt had voor 1965 weinig succes genoten met haar zelfgeschreven theaterstukken en ook haar overige schrijfwerk was aan het begin van de jaren zestig op een lager pitje komen te staan. Stuart daarentegen was voorafgaand aan de musical *Heerlijk duurt het langst* verwickeld geraakt in een heftige echtscheiding met als gevolg dat zij tot 1965 al vijf jaar niet meer op het toneel had gestaan. Deze combinatie aan factoren maakte dat een samenwerking van deze twee grootheden een bijzonder fenomeen was, hetgeen in de media groots aangekondigd moest worden in de vorm van paginagrote interviews en speciale reportages over de vooruitgang van de musical.

Kortom, vrijwel alle belangrijke kranten schreven medio de jaren zestig over de musical *Heerlijk duurt het langst*. Deze productie steeg boven de zuilen uit vanwege het unieke karakter dat het met zich meedroeg, omdat dit de eerste onafhankelijke Nederlandse musicalproductie was met als belangrijkste drijfveren Schmidt en Stuart. Deze twee vrouwen waren in deze periode zeer geliefd en gewaardeerd. Deze factoren leidden ertoe dat de musical *Heerlijk duurt het langst* zoveel media aandacht genoot.

Hoofdstuk 3: Het geschreven woord

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden, dat er vanuit de kranten veel aandacht was voor de musical *Heerlijk duurt het langst*. Niet alleen omdat het de eerste onafhankelijke Nederlandse musical was, maar ook vanwege de betrokkenheid van grootheden als Schmidt en Stuart. Hoe over de inhoud van de musical werd geschreven, zal in dit hoofdstuk aan de orde komen. Aan de hand van de discourse analyse zullen de belangrijkste vertogen afkomstig uit artikelen en recensies uiteengezet worden. Hierbij zal de ideologische achtergrond van de kranten nog buiten beschouwing blijven, want dit wordt besproken in het volgende hoofdstuk.

3.1 Doorsnee

Zoals al eerder is aangegeven, behandelt de musical *Heerlijk duurt het langst* vrij controversiële onderwerpen voor de periode waarin het opgevoerd is. Echtscheidingen werden in de jaren zestig weliswaar gedoogd door de Nederlandse samenleving, maar openlijk besproken werd het allerm minst. Hetzelfde geldt voor de manifestatie van feminisme in de maatschappij en het breken met het traditionele gezinsideaal. Al deze onbesproken maatschappelijke thema's kregen in deze musical letterlijk een podium.

In de berichtgeving over de musical wordt er weinig geschreven over de thematiek. Pas na de première komt in recensies in beknopte vorm naar voren wat het plot van de voorstelling is. Tijdens het repetitieproces werd er door zowel de acteurs als door het productieteam weinig tot niks losgelaten over het plot van de voorstelling. De reden die hiervoor werd gegeven, was dat men niet te veel wilde verklappen aan het publiek, omdat dit de spanning van de voorstelling af zou halen. Een geldige reden en een tactiek die de culturele sector niet vreemd is. Echter gezien de controversiële thematiek kan het tevens een bewuste keuze zijn geweest om weinig los te laten over het plot van de voorstelling. Wellicht was men bang dat de kranten de musical al zouden afschrijven voordat de eerste uitvoering was gespeeld. Wat de exacte reden voor deze aanvankelijke geheimzinnigheid is geweest, zal uiteraard nooit duidelijk worden; het doel was om het publiek kennis te laten maken met de musical zonder vooroordelen.

De verslaggevers werden gedurende de repetitieperiode niet geheel in het ongewisse gelaten wat betreft de thematiek van de voorstelling. In verscheidene artikelen staat beschreven, dat Schmidt heeft verklaard aan de pers dat de voorstelling gaat over het alledaagse leven met alledaagse Nederlandse problemen, maar dat het in geen geval lijkt op de *Familie Doorsnee*. De *Familie Doorsnee* was een hoorspel uitgezonden door de VARA, dat ging over een alledaags Nederlands gezin geschreven door Schmidt. Voor Schmidt betekende de *Familie Doorsnee* de doorbraak bij het grote publiek. Het hoorspel was immers geliefd bij alle zuilen binnen de Nederlandse samenleving, dat met name te danken was aan de herkenbare taferelen die in het hoorspel naar voren kwamen. Schmidt was minder te spreken over de *Familie Doorsnee* en dat had alles te maken met de restricties die haar opgelegd werden door de VARA. Hierdoor was de *Familie Doorsnee* een zeer kuis Nederlands gezin geworden. Doordat Schmidt bij de ontwikkeling van de musical *Heerlijk duurt het langst* de volledige artistieke vrijheid kreeg, kon ze eindelijk schrijven wat ze wilde schrijven met als resultaat 'spitse teksten' die 'pikanter dan voor televisie' waren.^{25 26}

²⁵ 'De papieren staan goed voor de musical heerlijk duurt het langst', *Trouw* (25 september 1965).

²⁶ 'Heerlijk duurt het langst pikant: niet geschikt voor tv', *Dagblad van het noorden* (28 september 1965).

Wat vervolgens in de berichtgeving opvallend is, is dat in vrijwel ieder artikel, interview of recensie de *Familie Doorsnee* wordt benoemd. Dit kan gezien worden als een vorm van intertekstualiteit met het doel een bepaald gevoel bij het desbetreffende publiek teweeg te brengen. Normaliter is intertekstualiteit van toepassing op één enkele groep of zuil, maar omdat de *Familie Doorsnee* populair was bij alle zuilen, is deze intertekstualiteit in alle kranten terug te zien ongeacht de ideologische achtergrond. Ten tijde van het repetitieproces van de musical wordt deze intertekstualiteit gebruikt om aan te tonen dat de voorstelling wat betreft vormgeving lijkt op de *Familie Doorsnee*, maar dat het betreft thematiek en invulling fundamenteel anders is. Hetgeen Schmidt ook in interviews aan de pers verklaart. Echter naarmate de voorstelling zijn première nadert, wordt de term 'Familie Doorsnee' meer gebruikt als een referentiekader voor de schrijfstijl van Schmidt. Hierbij werd niet langer de kanttekening van Schmidt geplaatst dat de musical wat betreft toon anders was dan de *Familie Doorsnee*, maar werd de term 'Doorsnee' actief door kranten gebruikt om de musical te promoten door aan te geven dat het zou gaan om Doorsnee-achtige taferelen. Terwijl dit juist hetgeen was dat Schmidt niet wilde en een meer gewaagde, ongecensureerde musical wilde neerzetten.

3.2 Eigentijds en een tikkeltje gewaagd

Ondanks het gegeven dat er weinig woorden aan de inhoud en thematiek van de musical werden besteed, kunnen er uit de recensies die verschenen na de première, wel degelijk enkele vertogen gedestilleerd worden. Bij de bestudering van de recensies valt op, dat de recensenten het verhaal van de musical als eenvoudig en simpel beschrijven. Hieruit blijkt, dat men een echtscheiding en een buitenechtelijke affaire niet zozeer als baanbrekend zagen, maar meer als een spannend verhaal dat reeds in meerdere culturele uitingen naar voren zou zijn gekomen. Dit blijkt onder andere uit een passage afkomstig uit het Algemeen Handelsdagblad waarin de affaire wordt benoemd als "*het klassieke opsluiterij met de secretaresse*".²⁷ Deze combinatie van weinig aandacht schenken aan de thematiek en de verhaallijn wegzetten als simpel, doet vermoeden dat men in de jaren zestig het ten tonele brengen van thema's als echtscheidingen en affaires niet als een enorme schok ervoeren. De verhaallijn wordt in vele recensies juist als eigentijds beschreven en als typisch Nederlands over "*Nederlandse mensen met Nederlandse toestanden*".²⁸ Uiteraard schreef niet iedere krant in geuren en kleuren over de thematiek die aan bod kwam in de voorstelling. Er zijn bijvoorbeeld sterke verschillen waarneembaar in de bewoording van de echtscheiding, maar dat zal in het volgende hoofdstuk uitvoerig behandeld worden.

Waar echter meer aandacht naar uit gaat in de recensies, is de schrijfstijl en de humor die Schmidt heeft weten te verwerken in de musical. Schmidt wordt geprezen door recensenten voor haar brutale humor waarmee ze het publiek een spiegel voorhoudt. De voorstelling weerspiegelt volgens de kranten de Nederlandse samenleving en Schmidt heeft haarfijn aanvoeld hoe ze dit het beste kon doen. Het verhaal is weliswaar wat simplistisch, door de humor en ironie van Schmidt wordt het publiek bij de les gehouden en "*plezierig tussen de ribben gepord*".²⁹ Uit de bewoordingen van de recensenten wordt duidelijk, dat Schmidt de balans heeft weten te vinden tussen het maatschappij kritische van het cabaret en het lichthartige van een musical met als resultaat: een musical die af en toe tegen de haren van het publiek instrijkt, maar door de geplaatste humor toch als prettig wordt ervaren. Of het publiek ook tot nadenken wordt aangezet over de thematiek valt te betwijfelen, maar gezien de lovende bewoordingen heeft Schmidt wel bereikt dat dergelijke thema's openlijk besproken worden op het podium zonder restricties van een producent.

²⁷ 'Heerlijk zal wel lang duren', *Algemeen Handelsblad* (4 oktober 1965).

²⁸ 'Heerlijk duurt het langst: een parel van een musical', *De Telegraaf* (4 oktober 1965).

²⁹ 'Heerlijk duurt het langst had daverend succes', *Twentsche dagblad Tubania* (7 maart 1966).

Hoofdstuk 4: De verzuilde reactie

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden, dat de algemene reactie vanuit de pers op de musical *Heerlijk duurt het langst* en de bijbehorende thematiek uiterst positief was. De kranten spraken vol lof over de vormgeving van de musical, de betrokken acteurs, de sterk gecomponeerde liedjes en uiteraard de scherpzinnige humoristische teksten van Schmidt. Tevens werd het plot van de musical goed ontvangen door de kranten en werd het zelfs vergeleken met de uitermate populaire *Familie Doorsnee*, waarin het alledaagse leven van normale Nederlanders centraal stond. Echter het is opmerkelijk, dat vrijwel geen enkele krant zich negatief uitsprak over de behandeling van echtscheidingen en buitenechtelijke affaires op het toneel. Met name de confessionele zuilen, waartoe zowel de katholieken en protestanten behoren, waren tijdens de jaren zestig niet zozeer te spreken over dergelijke thema's en behoorden deze zelfs tot de taboesfeer. Er waren aan het begin van de jaren zestig reeds enkele progressievere bewegingen binnen de samenleving waarneembaar waar dergelijke thematiek openlijker besproken werd. Deze tweedeling binnen de samenleving is tevens terug te zien in de bewoordingen die gekozen zijn om de musical en de thematiek te beschrijven. In dit hoofdstuk staat centraal hoe verschillende zuilen schreven over de musical en hoe dit taalgebruik te verklaren valt.

4.1 Progressieve reacties

Binnen de pers kunnen de van oorsprong socialistische en de partijonafhankelijke kranten, waaronder tevens de regionale kranten vallen, gezien worden als de meer progressief ingestelde kranten. Met name de partijonafhankelijke kranten belichaamden de tijdsgeest van de jaren zestig aangezien zij niet beperkt werden door religieuze of ideologische overtuigingen die bepaalden waarover wel en niet geschreven mocht worden. Deze kranten schreven voor een publiek dat door een veranderende en ontzuilende samenleving steeds groter werd. De artikelen die in deze kranten verschenen, dienden daarom aan te sluiten op de beleavingswereld van het publiek en dat hield veelal in dat deze kranten schreven over de protestbewegingen en de veranderende moraliteit een stem gaven. Deze houding, die kenmerkend is voor de jaren zestig, is tevens terug te zien in de wijze waarop er door onder andere het Algemeen Dagblad geschreven wordt over de musical van Schmidt.

De musical werd geprezen om het gebruik van “*volwassen thema's*” en de “*gewaagde keuze voor een conventioneel onderwerp*”.³⁰ Deze woordkeuze laat zien, dat de zuilonaafhankelijke kranten het geen schok vonden dat er openlijk gesproken werd over echtscheidingen en affaires, maar dat het daarentegen als iets vanzelfsprekends werd gezien. Tevens werden woorden als ontrouw, overspel en huwelijksproblemen niet geschuwd in de recensies en artikelen die over de musical verschenen.³¹ Dit geeft aan dat deze thematiek voor de partijonafhankelijke kranten geen taboe was en dat het zelfs beter was om het openlijk te bespreken. De musical werd gezien als een verademing van jarenlange betutteling in de media zoals bij de *Familie Doorsnee* het geval was. De musical *Heerlijk duurt het langst* hield het herkenbare karakter waar de *Familie Doorsnee* beroemd mee was geworden, maar de grenzen werden opgezocht om het beter te laten aansluiten op de werkelijkheid van de jaren zestig. In de kranten werd er daardoor gekscherend naar de musical verwezen als een “*op seks ingestelde Familie Doorsnee*”.³² Het taalgebruik en de woordkeuze maken duidelijk dat deze partijonafhankelijke kranten in zekere mate blij waren met de vrijheid die de musical nam in het aanklaarten van deze thematiek, omdat de Nederlandse musical eindelijk mee ging in de tendens van de samenleving die snakte naar verandering.

³⁰ ‘Heerlijk duurt het langst bleek volwassen musical’, *Algemeen Dagblad* (4 oktober 1965).

³¹ ‘Eerste steen gelegd voor Heerlijk duurt het langst’, *Algemeen Dagblad* (10 augustus 1965).

³² ‘Heerlijk duurt het langst bleek volwassen musical’ *Algemeen Dagblad* (4 oktober 1965).

Opvallend is, dat naast de partijonafhankelijke kranten ook de meer socialistisch georiënteerde kranten een progressief geluid laten horen ten aanzien van de musical van Schmidt. Onder andere de Telegraaf, het Vrije Volk en de Waarheid schreven zeer positief over de komst van de musical. Deze kranten prijzen de musical voornamelijk over het gegeven dat de musical gaat over *“echte Nederlanders met echte Nederlandse problemen”*.³³ Dit is een standpunt dat past binnen de socialistische zuil die staat voor het geven van een stem aan het gewone volk. Voor hen kan de musical gezien worden als platform om problemen in de samenleving aan te kaarten en om de misstanden in de maatschappij aan de kaak te stellen. Dit wordt tevens aangehaald in de recensies waarin de musical geprezen wordt voor de scherpe kijk op de mens. De kritiek op de samenleving vanuit Schmidt wordt door deze ideologische stroming geprezen, ondanks het *“banale”* verhaal, een woordkeuze die erop wijst dat ook deze stroming echtscheiding niet als een taboe ervoer. Daarnaast wordt in verscheidene recensies gesproken over een vader met *“seksproblemen”*, wat in die tijd door conservatieve partijen als provocerend ervaren werd maar in de socialistische kringen kennelijk zonder ophef werd geaccepteerd.³⁴

Uit het bovengenoemde blijkt, dat de partijonafhankelijke en socialistische kranten de gebruikte thematiek in de musical van Schmidt niet als taboedoorbrekend ervoeren. Sterker nog, ze vonden het eerder een normale ontwikkeling binnen de cultuursector dat dergelijke thematiek, die binnen hun achterban genormaliseerd was, behandeld werd op een humoristische doch maatschappijkritische wijze.

4.2 Gematigde reacties

Naast progressieve en conservatieve reacties zijn er ook gematigde reacties in de pers terug te vinden die niet zozeer een duidelijk standpunt innemen ten aanzien van de gebruikte thematiek in de musical. Dit heeft betrekking op de liberale kranten zoals het Algemeen Handelsblad dat gericht is op een liberaal welgesteld publiek. De doelgroep van deze krant is bepalend voor het taalgebruik en de woordkeuze in de beschrijving van de musical. Bij het lezen van enkele recensies en artikelen valt op, dat er voornamelijk deftig of zelfs elitair taalgebruik wordt gebruikt. Dit blijkt onder meer uit de omschrijving van het plot als een aaneenschakeling aan *“huishoudelijke nonsens”*. Hiermee distantieert de liberale pers, en daarmee indirect ook haar publiek, zich met de dagelijkse bezigheden van de middenklasse waar de musical over gaat. Echter schuwen deze kranten de thematiek, die aangehaald wordt in de musical, niet. De echtscheiding en zelfs de buitenechtelijke affaire wordt beschreven op een elitaire, bijna betuttelende wijze. De echtscheiding wordt namelijk omschreven als *“huwelijksperikelen”* en de affaire als *“het klassieke opsluitertje met de secretaresse”*.³⁵ In zekere zin dekken deze omschrijvingen de lading van het plot en kan er gesteld worden dat liberale kranten dergelijke thematiek niet schuw zijn. Echter geven deze bewoordingen tevens weer dat deze thematiek met enige voorzichtigheid en luchtigheid benaderd diende te worden om het publiek van de krant niet te provoceren. Dit geeft aan dat echtscheidingen en affaires niet zozeer taboe onderwerpen waren binnen deze kringen, maar dat het nog niet zozeer genormaliseerd was om deze openlijk in de kranten te benoemen.

³³ ‘Heerlijk duurt het langst: een parel van een musical’, *De Telegraaf* (4 oktober 1965).

³⁴ ‘Heerlijke avond voor Heerlijk duurt het langst’, *De Waarheid* (4 oktober 1965).

³⁵ ‘Heerlijk zal wel lang duren’, *Algemeen Handelsblad* (4 oktober 1965).

4.3 Conservatieve reacties

Het is niet opmerkelijk dat de confessionele zuilen wat conservatiever reageerden op de musical van Schmidt en de thematiek die daarin naar voren komt. Kranten als de Volkskrant, Trouw en De Tijd de Maasbode zijn allemaal katholiek of protestants gestoeld en ondanks de verschillen tussen het katholieke en protestantse geloof is de berichtgeving over de musical vrijwel identiek. Wat opvallend is aan de berichtgeving van deze kranten, is dat er nauwelijks wordt gesproken over de thematiek zelf, maar dat het voornamelijk gaat over het gezin en het huiselijke karakter dat de musical met zich meedraagt. Het gezinsideaal is iets wat erg toepasselijk is binnen de christelijke traditie en het is daarom ook niet opmerkelijk dat dit uitgedragen wordt in de omschrijvingen van de musical. Het gezin wordt gezien als de hoeksteen van de samenleving en ondanks alle ellende en dramatiek die zich voordoet in de musical, wordt het gezin nooit als slecht bestempeld door recensenten of journalisten. Dit blijkt onder andere uit de omschrijving van het personage Ido dat wordt neergezet als *“onbetrouwbare echtgenoot/betrouwbare vader”*.³⁶ Hieruit blijkt dat ook al maakt de man als echtgenoot fouten, hij als vader er is voor zijn gezin. Het personage Marian wordt echter minder positief door de katholieke kranten neergezet, omdat haar verhaallijnen worden omschreven als *“dwaze belevenissen van de vrouw”*, een omschrijving die aangeeft dat de rolverdeling binnen het christelijke gezin nog sterk op het ouderwetse ideaal van de man als kostwinner en de vrouw als huisvrouw berust.³⁷

De term echtscheiding wordt een enkele keer benoemd in een recensie, maar opvallend hieraan is wel dat in de direct opvolgende zin benoemd wordt dat uiteindelijk alles goed komt.³⁸ Hiermee kan de recensent indirect een waardeoordeel afgeven over hoe er binnen de zuil tegen een echtscheiding wordt aangekeken. De confessionele kranten keuren de thematiek niet per definitie af, maar uit de berichtgeving rondom de musical en de bewoordingen die worden gebruikt, blijkt dat de thematiek nog niet zozeer geaccepteerd was binnen de christelijke gemeenschap.

4.4 Verzuild antwoord

Uit de bovenstaande tekstanalyse blijkt, dat ondanks de positieve reactie op de musical *Heerlijk duurt het langst* er verschillende nuanceverschillen te onderscheiden zijn tussen de verschillende zuilen. De partijonafhankelijke en socialistische kranten zijn opgewekt dat de thematiek rondom echtscheidingen en affaires behandeld wordt binnen de cultuursector. Uit de berichtgeving van deze kranten blijkt tevens dat de thematiek niet geschuwd wordt en zelfs openlijk wordt besproken. De liberale kranten daarentegen zijn gematigd enthousiast wat betreft de thematiek. Deze wordt immers aangehaald en bestempeld als niet vernieuwend, maar er lijkt enige voorzichtigheid in de bewoordingen te zijn om de lezers niet te provoceren. Tot slot zijn de confessionele kranten terughoudend in het benoemen van de thematiek van de musical, deze wordt nauwelijks besproken en de focus wordt voornamelijk gelegd bij het gezin uit de musical. Uit deze verschillende benaderingen van de kranten blijkt, dat ondanks de ingezette ontzuiling er ten tijde van de jaren zestig nog steeds sprake was van een verzuilde samenleving wanneer er gekeken wordt naar de aangehaalde thematiek van de musical *Heerlijk duurt het langst*.

³⁶ 'Fraai succes voor Annie Schmidt: Heerlijk duurt het langst briljante muzikale komedie', *Volkskrant* (4 oktober 1965).

³⁷ 'Heerlijk – Heerlijk duurt het langst – musical van Annie Schmidt', *Volkskrant* (22 januari 1965).

³⁸ 'Hartveroverende Nederlandse musical', *De tijd de maasbode* (4 oktober 1965).

Conclusie

Na een zorgvuldige analyse van de artikelen en recensies over de musical *Heerlijk duurt het langst* kan er een antwoord geformuleerd worden op de onderzoeksvraag. Hieronder staat de onderzoeksvraag zoals aangegeven aan het begin van dit essay.

Hoe werd de taboedoorbrekende thematiek in de musical *Heerlijk duurt het langst* geschreven door Annie M.G. Schmidt door theaterrecensenten van verschillende kranten ontvangen, kijkende naar de originele opvoering in 1965 en 1966?

Uit de analyse van het beschikbare bronmateriaal is gebleken, dat ondanks het gebruik van thema's als echtscheidingen en buitenechtelijke affaires in de musical *Heerlijk duurt het langst* de kranten en theaterrecensenten dit niet als taboedoorbrekend hebben ervaren ten tijde van de opvoeringen van de musical. Dit blijkt onder meer uit het gegeven dat vrijwel alle Nederlandse kranten, ongeacht ideologische achtergrond, op een positieve manier over de musical schreven en tevens de thematiek, die een wezenlijk onderdeel van het plot was, openlijk naar voren lieten komen. Dat de musical van Schmidt zoveel aandacht van de pers trok, had met name te maken met de naamsbekendheid die Schmidt door de jaren heen had opgebouwd onder alle Nederlandse zuilen en het gegeven dat dit de eerste onafhankelijke Nederlandse musical was. Vermoedelijk hebben deze twee factoren ertoe bijgedragen dat de musical in alle kranten werd uitgelicht en dat zelfs de wat conservatievere kranten wel moesten schrijven over deze ontwikkeling binnen het Nederlandse culturele landschap.

Ook al schreven vrijwel alle kranten over de musical van Schmidt en was men enthousiast over de nieuwe Nederlandse invalshoek van de musicaltraditie, toch schreven niet alle kranten even positief en uitgesproken over de gebruikte thematiek. De progressieve kranten, beter bekend als socialistische en partijonafhankelijke kranten, en de liberale pers schreven vrij openlijk over de toegepaste thematiek. Hierbij werd het gebruik van woorden als echtscheidingen en affaires niet uit de weg gegaan, al werd dit in de liberale pers wel verwoord in elitaire termen om het welgestelde publiek niet af te schrikken. Deze progressieve kranten vonden de thematiek niet taboedoorbrekend, maar juist passend voor de tijd waarin men leefde. Er werd zelfs geschreven dat het hoog tijd werd dat er eens echte problemen ten tonele verschenen en dat dergelijke thematiek openlijk met de nodige humor besproken werd.

De confessionele kranten, die een publiek hadden onder de katholieken en protestanten, zijn veel terughoudender als het gaat om de thematiek van de musical. Het plot van de musical wordt in deze kranten wel besproken, maar de nadruk ligt daarbij erg op het gezinsideaal, dat centraal staat binnen de christelijke gemeenschap. De huwelijksproblemen die zich afspelen in de musical, worden wel benoemd, maar hierbij wordt wel direct de kanttekening geplaatst dat het uiteindelijk goed komt. Kortom, de conservatieve kranten schreven wel over de thematiek, maar uit de woordkeuze blijkt wel dat deze thema's nog tot de taboesfeer van deze zuilen behoorden.

Concluderend kan er gesteld worden dat de theaterrecensenten in de jaren zestig over het algemeen de thematiek van de musical *Heerlijk duurt het langst* niet als taboedoorbrekend hebben ervaren, maar eerder als een passende ontwikkeling binnen de jaren zestig. Hieruit blijkt dat het publiek, behalve de katholieken en protestanten, toe waren aan een nieuw kritisch en ironisch geluid binnen de culturele sector. Schmidt wist in haar musical de maatschappelijke ontwikkelingen van de jaren zestig goed te verpakken en daarom sloeg het goed aan bij het Nederlands publiek. Hiermee wordt tevens de theorie van Piet de Rooy bevestigd, dat de veranderende moraliteit en de protestbewegingen niet ontstonden door generatiekloven of door een heersende elite die veranderingen doorvoerden. Het was de samenleving zelf die door ontworteling in een snel

moderniserende samenleving op zoek ging naar een eigen geluid van authenticiteit. Een authenticiteit die zich niet laat belemmeren door opgelegde regels over thema's die wel of niet behandeld mogen worden op nationale televisie of radio, maar juist de vrijheid wil hebben om zich te kunnen ontwikkelen. Dit authenticiteitsideaal heeft Schmidt ter harte genomen en het Nederlands publiek een musical gegeven waarop men zat te wachten.

Discussie

Dit onderzoek heeft door een analyse van krantenberichten de beeldvorming rondom de musical *Heerlijk duurt het langst* enigszins bijgesteld door te onderzoeken hoe er door het publiek van de jaren zestig naar de thematiek van de musical werd gekeken en hoe dit in de kranten werd beoordeeld. Echter zijn de resultaten van dit onderzoek niet zozeer representatief voor de gehele jaren zestig. Dit onderzoek heeft enkel gekeken naar één specifieke casus uit de jaren zestig. Om een meer generaliserende uitspraak te kunnen doen over de respons van het publiek over dergelijke thema's die behandeld werden in de culturele sector, dient er meer onderzoek gedaan te worden naar verscheidene voorstellingen. Daarbij speelt ook mee dat deze musical gemaakt werd door bekende Nederlandse artiesten waardoor de publieke respons mogelijk positiever was dan wanneer de musical gemaakt zou zijn door een voor het publiek onbekende cast en onbekend productieteam. Dit zijn allerlei aspecten om mee te nemen bij de lezing van dit onderzoek en het gebruik van de resultaten die het heeft voortgebracht.

Daarnaast is het van belang om aan te geven dat de musical *Heerlijk duurt het langst* meerdere malen een heropvoering heeft gehad met het originele script. Dit onderzoek heeft aan de respons van deze heropvoeringen geen aandacht geschonken en daardoor kunnen er naar aanleiding van dit onderzoek geen uitspraken gedaan worden over de publieke respons van de thematiek van de musical in de heropvoeringen in de jaren 90 en 2000. Om hier antwoord op te krijgen zal er verder onderzoek gedaan moeten worden.

Tot slot zal er verder onderzoek gedaan dienen te worden naar hoe deze musical en de toegepaste thematiek geplaatst kan worden binnen het bredere spectrum van de cultuurgeschiedenis van de jaren zestig. In de conclusie wordt hier kort naar gerefereerd en een voorzichtig voorschot op genomen, maar om dit verder te funderen dient daar meer onderzoek naar verricht te worden in combinatie met andere culturele voorstellingen uit dezelfde periode om zo een beter inzicht te krijgen in hoe het culturele landschap zich manifesteerde halverwege de jaren zestig.

Bibliografie

- Berg, W. van den, *Van de lach tot de traan: het cabaret sociologisch bekeken* (Nijmegen 1977).
- Buelens, G. *De jaren 60: Een cultuurgeschiedenis*. (Amsterdam 2018).
- Buijs, L., Geesink, I. & Holla, S. 'De seksparadox: Nederland na de seksuele revolutie', *Sociologie* 9:3 (2013) 245-257.
- Croonen, E. *Een Nederlandse musicaltraditie: van Mjoezikul tot Musical*. (Masterscriptie Master Theatre Studies, Universiteit Utrecht 2010).
- Dam, P. van, 'Een wankel vertoog: Over ontzuiling als karikatuur', *BMGN – Low Countries Historical Review* 126:3 (2011) 52-77.
- Ibo, W., *En nu de moraal van dit lied: 75 jaar cabaret* (Amsterdam 1970).
- Kennedy, J. *Nieuw Babylon in aanbouw: Nederland in de jaren zestig*. (Amsterdam 1995).
- Kuipers, G., *Good humor, Bad taste* (Den Haag 2011).
- Linders-Nouwens, J. *Doe nooit wat je moeder zeg: Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. (Amsterdam, 1999).
- Rooy, P. de, *Alles! En wel nu!: een geschiedenis van de jaren zestig*. (Amsterdam 2020).
- Righart, H. *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict*. (Amsterdam 2006).
- Righart, H. 'De muzikale formattering van een generatie. Popmuziek en de jaren zestig.', *Sociologische gids* 99:5 (1999) 391-406.
- Thierens, S. 'Don't Whine: Sexuality, Adultery and Emancipation in Annie M.G. Schmidt and Harry Bannink's Musical *Heerlijk duurt het langst* (1965)', *Dutch Crossing: Journal of Low Countries Studies* 42:3 (2018) 249-261.
- Vogel, H. & Bergh, H. van der, *Wacht maar tot ik dood ben: Annie M.G. Schmidt: haar leven en werk voor theater, radio en tv*. (Amsterdam 2000).
- Wilmeth, D. & Bigsby, C. *The Cambridge history of American theatre: Vol. 3, Post-World War II to the 1990's*. (Cambridge 2000).
- Zijl, A. van der, *Anna: Het leven van Annie M.G. Schmidt*. (19^e druk, Amsterdam 2020).
- Zijp, D., 'Pleidooi voor een ideologie-kritische benadering van cabaret', *Vooys* 36:2 (2018) 58-62.

Primaire bronnen

- Boelen, F., 'Hartveroverende Nederlandse musical', *De Tijd de Maasbode* (4 oktober 1965).
- Hatering, W., 'Heerlijk duurt het langst: een parel van een musical', *De Telegraaf* (4 oktober 1965).
- Meyden, H. van, 'Eindelijk iets dat ik zelf ook erg leuk vindt', *De Telegraaf* (6 november 1965).
- Meyden, H. van, 'Eindelijk speel ik geen komische rol', *De Telegraaf* (29 september 1965).
- Meyden, H. van, 'In dit vak zou je eigenlijk niet moeten trouwen', *De Telegraaf* (9 oktober 1965).
- Meyden, H. van, 'Zo wordt een musical geboren', *De Telegraaf* (16 oktober 1965).
- Loggem, M. van, 'Eerste steen is gelegd voor Heerlijk duurt het langst', *Algemeen Dagblad* (10 augustus 1965).
- Loggem, M. van, 'Heerlijk duurt het langst bleek volwassen musical', *Algemeen Dagblad* (4 oktober 1965).
- Onbekend, 'De papieren staan goed voor de musical Heerlijk duurt het langst', *Trouw* (25 september 1965).
- Onbekend, 'Heerlijke avond met Heerlijk duurt het langst', *De Waarheid* (4 oktober 1965).
- Onbekend, 'Heerlijk duurt het langst: Brit regisseert musical van Annie M.G. Schmidt', *Trouw* (22 januari 1965).
- Onbekend, 'Heerlijk duurt het langst beleeft première', *Friese Koerier* (4 oktober 1965).
- Onbekend, 'Heerlijk duurt het langst had daverend succes', *Twentsche Dagblad Tubantia* (7 maart 1966).
- Onbekend, 'Heerlijk duurt het langst pikant: niet geschikt voor tv', *Dagblad van het noorden* (28 september 1965).
- Onbekend, 'Heerlijk – Heerlijk duurt het langst – musical van Annie Schmidt', *Volkscrant* (22 januari 1965).
- Onbekend, 'Heerlijk, Heerlijk duurt het langst: Musical van Annie Schmidt gaat in oktober in première', *De tijd de maasbode* (22 januari 1965).
- Onbekend, 'Heerlijk zal wel lang duren', *Algemeen Handelsdagblad* (4 oktober 1965).
- Onbekend, 'Het traditionele cabaret is voorbij: Annie Schmidt en Conny Stuart bekokstoven een musical', *Algemeen Dagblad* (21 oktober 1964).
- Onbekend, '“Ik wil geen etiketje opgeplakt hebben”: weemoedig mannetje ster van musical', *Algemeen Dagblad* (12 oktober 1965).
- Onbekend, 'Muzikale komedie van Annie M.G. Schmidt is heerlijk theaterding', *Trouw* (5 oktober 1965).
- Onbekend, 'Première van Annie Schmidts musical: internationaal peil', *Dagblad van het Noorden* (5 oktober 1965).
- Pijnenborg, P., 'Fraai succes voor Annie Schmidt: Heerlijk duurt het langst briljante muzikale komedie', *Volkscrant* (4 oktober 1965).
- Riede, L., 'Heerlijk duurt het langst: enorm (verdiend) succes', *Het vrije volk* (4 oktober 1965).
- Sluysman, C., 'Gewoon een stukkie Annie M.G. Schmidt', *De Telegraaf* (23 januari 1965).